

MANÇU SARAYINDAKİ BEŞ DİLLİ TÜRKÇE SÖZLÜK:
WU Tİ CH'İNG WEN CHIEN

TİMUR KOCAOĞLU
(Koç Üniversitesi)

Çeşitli ülkelerde değişik dillerle karşılaştırmalı olarak düzenlenmiş Türkçe sözlükler Türk dili açısından önemli yer tutarlar. İlk Türk dilcisi diyebileceğimiz Kaşgarlı Mahmud'un 11. yüzyıldaki *Divanu Lugati't-Türk* adlı Türkçe-Arapça sözlüğü de Türkçeye de yer veren böyle iki veya daha fazla dilli sözlüklerin ilki sayılır. Türkçe yazılmış edebî eserler yanında Harezmi, Kıpçak, Memluk, Çağatay ve Osmanlı alanındaki çok sayıda iki, üç, dört ve altı dilli sözlükler Türk dilinin çeşitli dönemlerine ışık tutmaktadır.¹ Bugüne kadar Türkiye'deki araştırmacıların dikkatinden uzakta kalmış bu tür sözlüklerden biri de, 18. yüzyılda Çin'deki Mançu sülalesi zamanında Pekin sarayında hazırlanmış olan beş dilli sözlüktür. Latin transkripsiyonu ile Çincesi *Wu ti Ch'ing wen chien* olarak adlanan bu beş dilli sözlük Mançu, Tibet, Moğul, Türk ve Çin dillerinin karşılaştırmalı sözlüğü niteliğindedir.

Wu ti Ch'ing wen chien (Beş Dilli Çing Sülalesi Sözlüğü) adlı bu sözlüğün Pekin'deki Eski Saray Müzesi'nde bulunan elyazması nüshasını Torajiro Naito ve Toru Haneda adlı iki ünlü Japon bilgini 1912 yılında

¹ 13-15. yüzyıllarda Aden gibi önemli bir ticaret limanını da yönetimi altında bulunduran Resulî hanedanından El-Melik el-Afdal el-Abbas b. Ali (1363-1377) tarafından hazırlanmış olan altı dilli (Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Yunanca, Ermenice) sözlük için bakınız: Peter Golden (editor), *The King's Dictionary, The Resulid Hexaglot: 14th Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian, and Mongol*, Leiden: Brill, 2000. Bu altı dilli sözlüğün tanıtımı için bakınız: Timur Kocaoğlu, "Türk Dili Araştırmalarında Önemli Adımlar", *Türk Dili*, 594 (Haziran 2001), 619-632.

buldular. Japon Türkoloğu Toru Haneda 1913 ve 1916'da yayımladığı iki yazısıyla bu önemli sözlüğü bilim dünyasında ilk kez tanıtmış oldu.² Naito ve Haneda tarafından Pekin'den getirilen sözlüğün negatif fotoğraflarından birer set, bugün Kyoto Üniversitesi ve Toyo Bunko adlı Şarkiyat Enstitüsü kütüphanelerinde saklanmaktadır. Prof. Haneda başkanlığında kurulan bir araştırma grubu 1930 ile 1942 yılları arasında bu beş dilli sözlük içindeki bütün kelimelerin transliterasyonlu (çeviriharfli) fişlerini hazırladılar. Ancak, İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla bu çalışma basılamadı. Prof. Haneda savaştan sonra bu çalışmanın basımı için yine çaba gösterdiyse de, Japonya'da hüküm süren enflasyon bunu gerçekleştirmeye imkân sağlamadı. Haneda'nın 1955'te ölümünden sonra, Kyoto Üniversitesi'nden Prof. Jitsuzo Tamura bu önceki çalışma fişlerini yeniden ele aldı ve yeni bir ekip kurarak eski fişler üzerinde düzeltmeler yaptı. 1930 ile 1965 yılları arasında çok sayıda Japon bilim adamının katılımıyla hazırlanan *Wu ti Ch'ing wen chien*'in biri transliterasyonlu metin ve ikincisi de beş dilin ayrı ayrı dizinleri iki cilt olarak 1966 ve 1968 yıllarında yayımlandı. Transliterasyonlu metinde beş dilin bütün kelimeleri Japonca dizine göre sıralanmıştır.³

Japonya'daki bu çalışmadan bağımsız olarak *Wu ti Ch'ing wen chien*'in Pekin Eski Saray Müzesi kütüphanesinde bulunan elyazması nüshasının tıpkıbasımı 1957'de Pekin'de üç cilt olarak yayımlandı.⁴

Tarihçe

Çin'de çeşitli Mançu dili sözlükleri hazırlanması Mançu asıllı Çing (Ch'ing) sülalesi döneminde olmuştur. Çin'deki Ming sülalesi (1368-1644)

² Toru Haneda'nın "Wuti qingwen Jian" adlı iki yazısı için bakınız: *Bibliography of Central Asian Studies in Japan (1879-March 1987)*, Tokyo, Toyo Bunko 1988, 480-481; *Recueil des Oeuvres posthumes de Toru Haneda*, Tome II, Kyoto 1958; Shunju Imanishi, "The Explanatory Notes on Wu-t'i ch'ing-wen-chien", Jitsuzo Tamura, Shunju Imanishi, Hisashi Sato, *Wu-t'i ch'ing-wen-chien (translated and explained) I*, Kyoto 1966, 17.

³ Jitsuzo Tamura, Shunju Imanishi, Hisashi Sato, *Wu-t'i ch'ing-wen-chien (Translated and Explained) I-II*, Kyoto 1966, 1968; Bu iki ciltlik sözlük üzerinde 2001 yazında Harvard Üniversitesi'ndeki Yenching Kütüphanesi'nde çalıştım. İstanbul dönüşünde Sayın Prof. Osman F. Sertkaya bu ciltleri incelemem süresince bana verme nezaketinde bulundu. Kendisine teşekkür ederim.

⁴ *Wu ti Ch'ing wen chien*, I-III, Pekin 1957. Bu sözlüğün Uygurca basım bilgisi şöyle: *Beş Tıllıq Mancuça Luğat* (Beycin Gügün Muzeyıda saqlanğan), Tom 1-3, Beicin 1957 (Tirajı: 1000).

döneminin sonlarına doğru çeşitli Mançu kabilelerinin Çin'deki yayılma ve etkinlikleri artmaya başlamıştı. Çin içindeki Li Ziçing adlı çete reisini dize getirmek için Mançulardan 1644'te yardım istenince, bunu fırsat bilen Mançu generalleri Pekin'de uzun süreli kalmaya karar verdiler. Son Mançu kralı Mukden yerine imparator seçilen onun oğlu Şunci de Pekin'de tahta oturarak Çing hanedanını kurdu. 1659'da Çing hanedanı bütün Çin'i egemenliği altına aldı. 1662'de kral olan Kangşi kendi halkının anadili olan Mançuca'nın Çin'de eriyerek yok olmaya yüz tutuşunu önlemek için *Ch'ing wen-cien* adlı ilk Mançuca sözlüğü 50 kişilik bir bilim adamı grubuna hazırlattı. 1673'te başlayan sözlük çalışması 1693 yılında bitirildi. Ancak, Kral Kangşi çalışmayı oldukça eksik ve yanlışlıklarla dolu bularak elyazma eser üzerinde kendisi kırmızı kalemle çeşitli eklemeler ve düzeltmeler yapmaya başladı. Böylece eserin son şekli, Kral Kangşi'nin 10 yıllık çalışmasından sonra 1708'de bitmiş oldu ve aynı yılda basıldı.

12 bin kelimele bu ilk Mançuca sözlükten sonra, 1771'de 17 bin kelimele iki dilli sözlük (Mançu-Çin dilleri), 1779'da üç dilli sözlük (Mançu-Çin-Moğol dilleri), daha sonra tarihi kesin belli olmayan dört dilli sözlük (Mançu-Çin-Moğol-Tibet dilleri) ve ondan sonra da 1790-1796 arasında beş dilli sözlük (Mançu-Çin-Moğol-Tibet-Türk dilleri) hazırlandı. Bu son dört sözlük Çing sülalesinden Çien-lung saltanatı (1736-1796) döneminde hazırlandı ve onlardan ilk üçü basıldı. Çien-lung 1796 yılında öldüğü için bu sonuncu beş dilli sözlüğe herhangi bir önsöz veya sonsöz yazılmamış ve 1957'den önce basılamamıştı.

Mançu sözlüklerine Tibetçe ve Moğolca'dan sonra Türk dilinin oldukça geç eklenmesinin başlıca nedeni, Mançu asıllı Çing sülalesinin Doğu Türkistan'ı ancak 1757'de ele geçirmesidir. Daha önce Pekin sarayında ana dilleri Tibetçe ve Moğolca olan kişiler bulunduğu için, önceki üç ve dört dilli sözlüklere bu dillerden kelime listeleri eklenmişti. Doğu Türkistan'ın 1757'de işgalinden oldukça sonra Doğu Türkistanlı Türkler Pekin sarayında görülmeye başlanmıştır. Daha önceki iki dilli ve dört dilli sözlüklerde her dil için 17 bin civarında kelime varken, bu son beş dilli sözlükte her dil için kelime sayısı artarak 18,671 olmuştur. Prof. Haneda bu beş dilli sözlüğün 1787'den sonra tamamlandığını sanarken, British Museum kataloğunda ise, onun 1790(?)'da bitmiş olabileceği yazılmıştır. Biz de bu sözlüğün Mançu asıllı Çing sülalesinden Çien-lung'un 1796'da ölümüne yakın yıllarda bitmiş olabileceğini sanıyoruz.

Sözlüğün Nüshaları ve Türkçe Adı

Beş dilli *Wu ti Ch'ing wen chien*'in asıl nüshası bugün elimizde yok, ancak ondan daha sonra yapılmış üç istinsah nüshası bulunmaktadır. İstinsah tarihleri belli olmayan o üç nüshadan ikisi Pekin'de Eski Saray kütüphanesinde, üçüncüsü ise, Londra'da British Museum kütüphanesindedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Pekin Eski Sarayı Müzesi'nde bulunan elyazma nüshalardan daha mükemmel olanı 1957 yılında Pekin'de üç cilt olarak basılmıştır.⁵ Bu nüshaların ilk sayfasında sözlüğün adı beş ayrı dilde yazılıdır. Ancak her dört dildeki ad Çincesiyle uyum sağlamıyor. Sözlüğün Türkçe adı şöyle yazılmış: "Xanniñ Fütügen Beş Qısmı Qoşqan Xat Mançu Söziñiñ Ayrı Meçin Xatı" (Han'ın Yazdığı Beş Bölümlü Yazı, Mançu Sözü'nün Ayrı Meçin Yazısı). Bu Türkçe başlık hem Arap hem de Eski Uygur harfleriyle (Mançuca imlâyla) veriliyor. Beş dilli sözlük Türkçe başlıkta da ifade edildiği gibi beş ayrı defterden (bölümden) oluşuyor.

Prof. Toru Haneda bu sözlükte özellikle Türk dili söz varlığına dikkati çekerek şunları söyler:

*"Bu çalışmanın gerçek önemi ondaki Uygurca kelimelerdir. Bu sözlük eski Türk dilini oldukça mükemmel bir şekilde yansıtmaktadır ve bu yüzden Türkoloji konusundaki araştırmacılar için temel kaynaklardan biridir."*⁶

Sözlükteki Türk Dili

Burada bir konuyu aydınlatmak isterim. Gerek 1957'deki Pekin tıpkıbasımını önsözünde, gerekse Japonya'daki iki ciltlik çalışma önsözünde bu beş dilli sözlük içindeki Türk dili için "Uygurca" terimi kullanılmış ise de, söz-

⁵ Dünyada çok az sayıdaki kütüphanede bulunan 1957 baskılı beş dilli sözlüğü ben ilk olarak Columbia Üniversitesi'nde doktora öğrencisiyken görebildim. Bu sözlüğün Columbia Üniversitesi Çin araştırmaları kütüphanesinde bulunduğunu bana 1972 yılında haber veren Prof. İsenbike Togan'a aradan uzun yıllar geçtikten sonra burada tekrar teşekkür ederim. Harvard Üniversitesi Yenching kütüphanesinde bulunan bu sözlüğün kaybolmuş olduğunu 2001 yazında üzümlere öğrendim. Daha sonra (Aralık 2001'de) bu beş dilli sözlüğü Pekin'deki eski kitapçılardan birinden satın alarak bana getiren Sayın Sever Zakirhan'a da minnetdarlığımı bildiririm. Bu yazıyı hazırlarken bu sözlüğün yeni bir tıpkıbasımının Londra'daki Curzon Press tarafından 2000'de yapıldığını www.amazon.com internet kitapçısından öğrendim (Ancak bu yeni baskı 1200 Dolar gibi çok yüksek bir fiata satılıyormuş).

⁶ Jitsuzo Tamura, Shunju Imanishi, Hisashi Sato, *Wu-t'i ch'ing-wen-chien (translated and explained) I*, Kyoto 1966, 28.

lüğün elimizdeki yazmalarında “Uygurca” kelimesi geçmez. Doğu Türkistan’da yaşayan bugünkü Uygurların “Uygur” millet adını almaları 1921 yılında Almatı’da yapılan konferansta Rus Türkologlarından Malov tarafından ileri sürülen tekliften çok sonra olmuştur. Batı Türkistan’da olduğu gibi, Doğu Türkistan’daki yerleşik Türkler “Türk”, “Türkistanlı”, “Müslüman”, “Kaşgarlı”, “Yarkentli”, “Hotenli” gibi adlarla kendilerini tanımlıyorlardı. Türkistan’da yerleşik olmayan ve belli bir Türk boyuna mensup olan Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler kendilerini bu boy adlarıyla tanımlarken, yerleşik hayata oldukça eski zamanlarda geçmiş olan bugünkü Özbekler ve Uygurların ataları ise, kendilerini ya genel Türk adıyla, ya İslâm dinine mensubiyetle, ya da yerel şehir adlarıyla belirtiyorlardı. Bu yerleşik Türkler kendi konuşma ve yazı dillerini de “Türk tili” (Türk dili), “Türkçe”, “Türkî” ve hatta “Türkistan Türkçesi” diye adlandırıyorlardı. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Eski Kıpçak, Çağatay dönemi Türk yazılı eserlerde de dilin adlandırılmasında “Türk” sözü daha fazla kullanılmıştır. Türkologlar bu değişik dönemlerin Türk yazı dillerini birbirinden ayırmak için “Göktürkçe”, “Eski Uygurca”, “Karahanlıca”, “Eski Kıpçakça”, “Harezmiye”, “Çağatayca” terimlerini sonradan türetmişlerdir.

Söz konusu olan *Wu ti Ch’ing wen chien* adlı beş dilli sözlüğün içindeki Türkçe kelimeler bölümü de, Japon Türkologları ve Çin’deki Çinli ve Uygur dil bilginlerince “Uygurca” olarak adlandırılıyorsa da, burada bir yanlış anlamaya yer vermemek için şunu açıklamak gerekir: Bu beş dilli sözlükteki Türkçe kelimeler bölümünü bugünkü Uygur yazı dili olarak adlandırmak doğru değildir. Çünkü, bugünkü Uygurca yazı dilinin ses yapısı ve yazımı (imlâsı) 1949’dan sonraki uygulamayla ortaya çıkmıştır. Bu sözlükteki yazım ve buna bağlı ses yapısı “Çağatay” dönemi Türk yazı dilinin Doğu Türkistan’daki biçimidir. Bu husus çok önemli, çünkü bugünkü Uygurcayla eğitim alarak yetişmiş kimseler bu sözlükteki Türkçe kelimeleri bugünkü Uygur yazı dilinin ses yapısına göre okur ve transkripsiyon yaparlarsa, yanlış olur.

Sözlükteki Dillerin Sıralanışı

Beş dilli sözlüğün her sayfası yukarıdan aşağıya doğru dört sütun ve her sütun da sekiz sıradan oluşuyor (ekteki örnek sayfaların tıpkıbasımına bakınız). Her sütunda bir kelimenin beş ayrı dildeki karşılığı ve 8 ayrı alfabadeki yazılışları veriliyor. Her sütunda yukarıdan aşağıya doğru sıralama şöyle:

1. Mançuca kelime Mançu alfabesiyle ilk sırada.⁷
2. Sütun başındaki Mançuca kelimenin karşılığı olan Tibetçe kelime Tibet alfabesiyle ikinci sırada.
3. Tibetçe kelimenin Mançu alfabesiyle yazımı (transliterasyonu) üçüncü sırada.
4. Tibetçe kelimenin yine Mançu alfabeyle fonetik okunuşu dördüncü sırada.
5. Mançuca kelimenin Moğulca karşılığı beşinci sırada.
6. Mançuca kelimenin Türkçe karşılığı Arap alfabesiyle altıncı sırada.
7. Türkçe kelime bu kez Mançu alfabesiyle yedinci sırada.
8. Mançuca kelimenin Çince karşılığı Çin yazısıyla sekizinci sırada.

Bu sıralamada Türkçe kelimeleri, hem Arap hem de Mançu (Eski Uygur) alfabeleriyle yazılmış olmaları, 18. yüzyıl sonundaki bu Türkçe kelimelerin tam söylenişini bugün belirleyebilmemize büyük kolaylık sağlıyor.

Sözlüğün Bölümleri

Beş dilli sözlükte her dildeki 18,671 kelime 370 değişik konuda toplanmış. Üç cildin toplam 4969 sayfası bulunuyor. Bazı konu başlıklarından sonra sıralanan kelimelerden birkaç örnek verelim (Aşağıdaki listede bölüm başlıklarını koyu punto ile gösterirken, parantez içinde Türkiye Türkçesine çevirisini ekledik):

Gökyüzü: kök (gök), âsmân (gökyüzü), yuqqarqı âsmân (yukardaki gökyüzü), kök âsmân (mavi gökyüzü), süzük âsmân (açık gökyüzü), âsmân sâf (gökyüzü temiz), yaruq (aydın), yarudı (aydınlandı), subh-i kâzib (fecirden önce tanyerinin ağarması), subh-i sadıq (tan yerinin ağarması), qarañğu marañğu (karanlık maranlık), tañ attı (tan attı), kéc boldı (geç oldu), qarañğu boldı (karanlık oldu), samançı yolu (samanyolu), âsmânıñ étegi (gökyüzünün eteği), âftâb (güneş), şu'le (ışın), şu'le tüşdi (ışınlandı), yaruqluq tüşdi (aydınlandı), kün çıqdı (güneş çıktı), ay (ay), süzük ay (açık ay), ay tolun boldı (dolunay), yuldız (yıldız), bulut (bulut), bulut qozğaldı (bulutlandı), bulut taradı (bulut dağıldı), tuman (sis), tumanlandı (sislendi), tuman köterildi (sis kalktı), tuman olturdı (sis çöktü), küldürleydu (ürüllüyor), çaqın tüşedü (şimşek düşer), yamğur yağadu (yağmur yağar), qoyub yağadur (boşanırca-

⁷ Bu Mançu alfabesi de Eski Uygur alfabesi ve onun devamı olan Moğol alfabesine dayanır.

sına yağar), yamğur ötdi (yağmur geçti), yamğur azgine toxtadı (yağmur biraz durdu), tolı (dolu), qırav tüşdi (kırağı düştü), qar muzladı (kar dondu), quyun (fırtına), yél (yel, rüzgar), şamâl qoptı (rüzgar koştı) gibi.

Zaman: kün (gün), hayit kün (bayram günü), navroz kün (Nevruz), sekkizinbçi ayniñ on beşi (sekizinci ayın onbeşi), ilgeriki kün (geçmiş gün), tünügün (evvelsi günü), bugün (bugün), érte (yarın), tün uturası (gece yarısı) gibi.

Vücut: qol (el), yanaq (yanak), alaqañ (avuç), baş barmaq (baş parmak), süyem (serçe parmak), şehâdet (şehadet parmağı), ikinci barmaq (yüzük parmağı), utura qol (orta parmak), atı yoq qol (atsız parmak, yüzük parmak), qorsaq (göbek), qarın (karın), kindik (göbek düğümü), til (dil), tiş (diş), turmaq (tırmak) gibi.

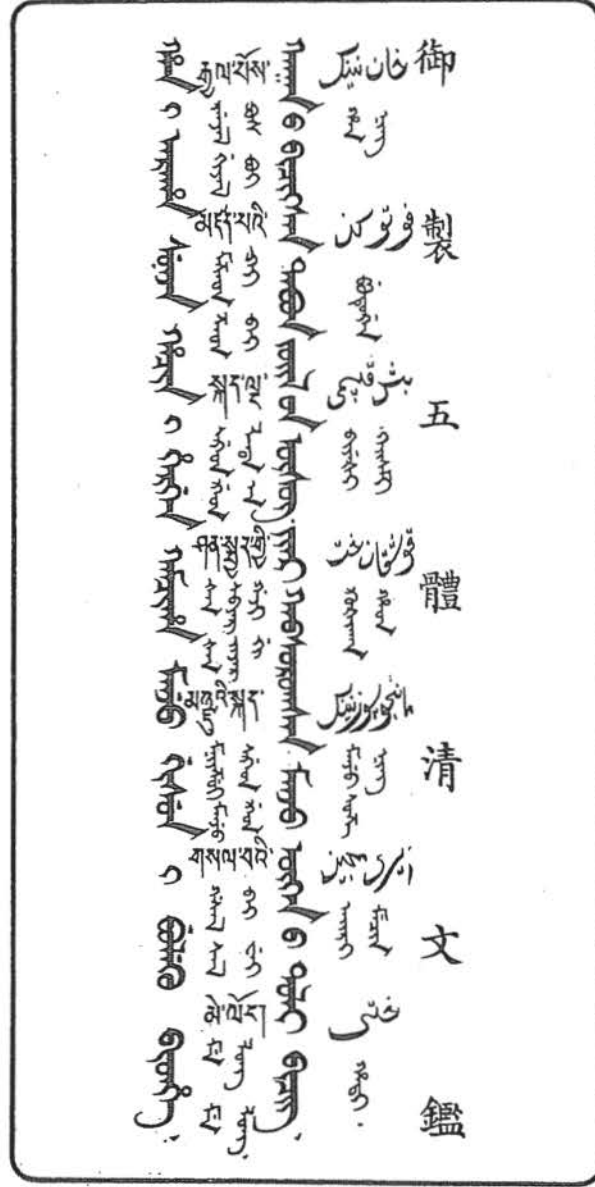
Hayvanlar: at (at), balıq (balık), it (it, kopek), çibin (sivrisinek), qarğa (karga), şaqal (çakal), şunqar (şahin), tülki (tilki), yolbars (kaplan), ördek (ördek) gibi.

Madenler: altun (altın), kümüş (gümüş), polat (çelik),

Toplum: âdillik (âdil olma), âdâblaşıb (terbiyeli olarak), xoşal boladı (sevinir), xurlatadı (hırpalar), hürmetlik (hürmetli, saygıdeğer), müsülman mekteb (müslüman mektebi), ortaq boladı (ortak olur), püşeyman boladı (pişman olur), rahimlik (merhametli), tinçlik (barış) gibi.

Bizim Çalışmamız

1957'de üç cilt olarak basılmış olan Pekin Eski Saray Müzesi nüshası ile Londra British Museum nüshası arasında Türkçe kelimelerin Arapça yazılışları arasında bazı ayrılıklar bulunmaktadır. Pekin baskısındaki bir çok yanlış yazılışlar, Londra nüshasında doğru olarak yazılmış. Bu yüzden, daha önce yalnızca Pekin nüshası üzerinde yaptığım ön çalışmaları, şimdi Pekin ve Londra nüshalarını karşılaştırarak küçük bir araştırma grubuyla yeniden değerlendiriyoruz. Bu çalışmamızda beş dilli sözlüğün yalnızca Doğu Türkistan Türkçesi (Arap ve Mançu yazılarını karşılaştırarak Latince transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi) ile Çince (Türkiye Türkçesi çevirisiyle) sıraları ele alınıyor. Sözlüğün Mançuca, Tibetçe ve Moğolca kelime sıraları ise, bizim çalışmamızın dışında kalmaktadır. Çince kelimelerin bugünkü Türkiye Türkçesi anlamlarını çalışmamızda vermekle, sözlükteki Doğu Türkistan Türkçesine ait kelimelerin tam anlamlarını açık ve seçik olarak belirlememize yardım edecektir.

Resim 1: Pekin'deki Eski Saray Müzesi'nde bulunan beş dilli sözlüğün kapak yazıları. Sağdan ilk sıra Çince yazı, ikinci sırada Türkçe (Arap ve Mançuca yazılarla).

آبهان پان	باروز	باروز	صبح کازب
天氣清肅	晨光	晨光現出	東方明

Resim 3: Sözlüğün birinci bölümü "Gökyüzü"

御	خان	ᠬᠠᠨ	ᠬᠠᠨ
製	ᠮᠤᠰᠢᠨ	ᠮᠤᠰᠢᠨ	ᠮᠤᠰᠢᠨ
五	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ
體	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ
清	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ
文	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ
鑑	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ
卷	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ
一	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ	ᠮᠤᠮᠤᠮᠤ

Resim 4: Sözlüğün başından bir sayfa.